

keréknyomok

2008/TÉL ORIENTALISZTIKAI ÉS BUDDHOLÓGIAI FOLYÓIRAT

Tartalom

TANULMÁNYOK, FORDÍTÁSOK

URAY-KÖHALMI KATALIN
Geszer Kán három felesége 3

SÁRKÖZI ALICE
Vallási türelem
a mongol kánok udvarában 14

BIRTALAN ÁGNES
Nyugat-mongol (dzahcsin)
buddhista népdalok 25
*(A Magyar-mongol nyelvjárás-
és népi műveltségkutató expedíció
1991-es gyűjtéséből)*

MAJER ZSUZSA
A cam tánc hagyományának
felélesztése Mongóliában 37

TELEKI KRISZTINA
Az egykori mongol kolostorfőváros
szentélyei 63

SZILÁGYI ZSOLT
A IX. Halha Bogdo Gegen
Dzsebcundamba Rinpocse
rövid életrajza és napjainkban
betöltött szerepe 86

KÓSA GÁBOR
A Világ Tiszteltje és a Nagyság Atyja 95
(Buddho-Manichaica II.)

SZABÓ KRISZTINA
TÓTH ZSUZSANNA
A megszabadulás ékköve 111
(részletek)

KRITIKÁK, RECENZÍÓK

Paul Williams
with Anthony Tribe:
Buddhist Thought.
A Complete Introduction
to the Indian Tradition. 125
Hidas Gergely

Qiancheng Li:
Fictions of Enlightenment.
Journey to the West,
Tower of Myriad Mirrors
and Dream of the Red Chamber. 126
Kalmár Éva

SUMMARIES IN ENGLISH 130

E számunk szerzői

KÓSA GÁBOR

A Világ Tiszteltje és a Nagyság Atyja (Buddho-Manichaica II.)

A Tang-kori (i.sz. 618–907) manicheusok számos kifejezést használtak a Nagyság Atyjának, a Fény-paradicsom Urának megnevezésére. Jelen tanulmány áttekinti a manicheus panteon ezen alakjának kínai és nem-kínai elnevezéseit, hogy rámutasson ezek átfedéseire és különbségeire. A *Míngzūn* 明尊 kifejezés lehetséges eredetének összefoglalása után arra a végeredményre juthatunk, hogy a szókapcsolat sem a buddhista Világ Tiszteltje (*Shizūn* 世尊), sem egyéb (például nesztorianus) használatból nem vezethető le, viszont jó analógiának tűnik a buddhista *Tiānzūn* 天尊 („dévák között a legtiszteltebb”) cím. Öt hipotézist fogalmazok meg azzal kapcsolatban, hogy a kínai manicheusok miért használták szívesebben a többszörösen motivált szóösszeételként értelmezhető *Míngzūn* 明尊 kifejezést az egyszerűbbnek tűnő *Míngwáng* 明王 kifejezéshez képest.¹

1. A Nagyság Atyja

A hagyomány szerint Mānī (i.sz. ca. 216–276) először 12 évesen, majd 24 évesen részesült egyfajta vizuális kinyilatkoztatásban, melynek során elsősorban a világegyetem létrejöttébe és berendezkedésébe nyert misztikus bepillantást. A manicheus hagyomány szerint lényegében ezen víziókra alapozva alakította ki Mānī sajátos tanítását a Két Princípiumról és a Három Korszokról. Az i.sz. 240–242-ben intenzív térítésbe kezdő Mānī és tanítványai egy sajátos missziós stratégiát dolgoztak ki e tanok terjesztésére, ami a manicheizmus későbbi történetében is meghatározó jelentőségű volt: minden kultúrának a saját nyelvén fogalmazták meg a vallásalapító víziókban elnyert tanítását. A 3. századi Iránban a középperzsa nyelvet és a zoroasztrianizmus terminológiáját használták az ott élő manicheusok, míg a 4–5. századi Egyiptomban kopt nyelven és a kereszténység szóhasználatát alkalmazva fogalmazták meg elképzeléseiket. A első-ázsiai és a kínai térítés során született párthus, ujjur, illetve kínai szövegekben fokozatosan a buddhista szóhasználat került előtérbe. Rendkívül izgalmas annak vizsgálata, hogy miként volt képes a manicheizmus a legkülönbözőbb nyelveken és az egymástól jelentősen különböző vallások köntösében ugyanazt a lényegében állandó, és egészét tekintve kizárólag rá jellemző tanítást kifejezni. Előző tanulmányomban röviden bemutattam, hogy a vallásalapító Mānīval összefüggésben milyen buddhista jellegű kifejezéseket használtak a kínai manicheusok.² Jelen írásomban a rendkívül komplex manicheus kozmogóniai mítosz talán legfontosabb szereplőjének, a Nagyság Atyjának kínai elnevezéseit, ezen belül kiemelten

¹ Jelen tanulmány a Chiang Ching-kuo Foundation for International Scholarly Exchange RG 009-U-04 számú

pályázatának támogatásával készült.

² KÓSA 2007.

manicheus kozmogóniáról szóló *Kompendium*¹⁶ is megemlíti, a Nagyság Atyja ezek közé tartozik. A *Traktátusban*¹⁷ már több alkalommal is megjelenik, de alapvetően pusztán két formában: a Fény Tiszteltje (*Míngzūn* 明尊) vagy Fényatyja ([*guāng*]*míngfù* [光]明父). A legnagyobb számú és legköltebb variációk a *Himnusz-tekercsben*¹⁸ találhatók.¹⁹

A NAGYSÁG ATYJÁNAK KÍNAI NEVEI

Zhǔ 主 – ÚR

Zhǔ 主 – Úr [H251]; *Zhēnshí zhǔ* 真實主 – Igazságos Úr [H373; H383]; *Dà cíbēi zhǔ* 大慈悲主 – Nagyirgalmú Úr [H388]; *Míngjiè cháng míngzhǔ* 明界常明主 – a Fényvilág Örök Fényura [H122]; *Dà zhēnshí zhǔ* 大真實主 – A Hatalmas Igazságos Úr [H357].

WÁNG 王 – KIRÁLY

Wúshàng guāngmíng wáng 无上光明王 – A Felülmúlhatatlan Fénykirály [H169; H174]; *Zuìshàng guāngwáng* 最上光王 – Legfelső Fénykirály [H373]; *Chángzhù Nièpán wáng* 常住涅槃王 – Örök Nirvána Királya [H26]; *Nièpán qīngjìng wáng* 涅槃清淨王 – a Nirvána Tiszta Királya [H252]; *Wúshàng Nièpán wáng* 无上涅槃王 – Felülmúlhatatlan Nirvána Király [H309]; *Tiānwáng* 天王 – Égi Király [Haiqiong Bo zhenren yulu 海瓊白珍人語錄 1.12a].

FÙ 父 – ATYA

Fù 父 – Atya [H227; H244; H265]; *Míngfù* 明父 – Fényatyja [Tr12/133]; *Guāngmíng fù* 光明父 – Fényatyja [Tr12/134]; *Cífù* 慈父 – Irgalmas Atya [H146; H151; H210; H371; Ch. 258a]; *Guāngmíng dàcí fù* 光明大慈父 – A Fény Hatalmas Irgalmú Atyja [H232]; *Cháng huó míngzūn fù* 常活明尊父 – Örökkön Élő Fénytisztelt Atya [H223]; *Zhēnshí fù* 真實父 – Igazságos Atya [H388].

ZŪN 尊 – TISZTELTE

Míngzūn 明尊 – a Fény Tiszteltje [K1/9; Tr7/77; H44; H129; H145; H164–165; H250; H262; H320; H344; H352; H356; H374]; *Wúshàng míngzūn* 无上明尊 – Felülmúlhatatlan Fény-Tisztelt [H47; H223]; *Míngjiè wúshàng míngzūn* 明界无上明尊 – A Fénybirodalom Felülmúlhatatlan Fény-Tiszteltje [Tr12/134]; *Cízūn* 慈尊 – Irgalmas Tisztelt [H233]; *Yuán shàngzūn* 元上尊 – Az Eredendő Égi [Fenti] Tisztelt [H376].

EGYÉB KIFEJEZÉSEK

Dàshèng 大聖 – Hatalmas Szent [H262; H309; H352]; *Zuò guāngmíng zhě* 作光明者 – A Fény Teremtője [H358]; *Míng zōngzǔ* 明宗祖 – A Fény Őse [H226]; *Běn zōngzǔ* 本宗祖 – Az Eredendő Ős [H245]; *Bǐli* 卑唎 – [párthus *pidar*] [H157]; *Yīluóhē* 醫羅訶 – [szár *Alāhā*] [H158].

¹⁶ *Kompendium* = *Moni guangfo jiao fayi lüe* 摩尼光佛教法儀略 [S 3969–P 3884; T2141A: 1279c–1281a].

¹⁷ *Traktátus* = *Bosijiao canjing* 波斯教殘經 [BD00256; T2141B: 1281a–1286a].

¹⁸ *Himnusz-tekercs* = *Moni jiao xiabu zan* 摩尼教下部讚 [S 2659; T2140: 1270b–1279c].

¹⁹ A hivatkozásnál a *Kompendium* esetében a fejezetszáma, illetve a kéziratbeli oszlopszáma áll (pl. K2/52), a

Himnusz-tekercsnél a himnusz száma áll a H betű után (pl. H56), a *Traktátusnál* a tartalmilag 20 egységre osztható szöveg adott része áll a Tr betű után és a kéziratbeli oszlopszáma (pl. Tr5/62). Ezen három mű esetében a kéziratokon szereplő írásjegyeket használok (pl. *wú* 无 és nem 無). Történeti forrásoknak a nem-manicheusok által írott dokumentumokat nevezem, a pontos forrást zárójelben adom meg.

A manicheizmus speciális missziós technikájának köszönhetően a kínaira lefordított manicheus terminusokkal kapcsolatban elmondható, hogy általában rendkívül jól megfeleltethetők a nem-kínai kifejezéseknek.²⁰ Ez a Nagyság Atya esetében is így van, legalábbis ami a 'király', az 'úr' és az 'atya' szavakat tartalmazó kifejezéseket illeti.

KIRÁLY – ÚR (WÁNG 王, ZHŮ 主)

- Kopt: πρρο π̄πογαίηε – A Fény Királya;²¹
 Arab: *maliku jināni-'n-nūri* – a Fénybirodalom Királya;²² *maliku 'alm-'n-nūri* – A Fénybirodalom Királya;²³
 Középperzsa: *whyšt(')w šhry'r [wahištāw šahriyār]* – a Paradicsom Királya;²⁴
 Párthus: *whyšt šhrd'r [wahišt šahrđār]* – a Paradicsom Ura;²⁵ *š'h rušn [šāh rōšn]* – a Fények Királya;²⁶ *hrwɣn šhrd'r'n xwd'y [harwīn šahrđārān xwadāy]* – Minden Uralkodó Ura;²⁷ *hrwɣn rošn'n xwd'y [harwīn rōšnān xwadāy]* – Minden Fény Ura;²⁸ *rušn q'w [rōšn kaw]* – a Fény Ura;²⁹
 Ujgur: *uluy ilig* – Nagy Király.³⁰

ATYA (FŮ 父)

- Kopt: πωτ π̄τε τ̄μ̄π̄τηαδ – a Nagyság Atya;³¹ μ̄πωτ π̄ατμ̄ογ – Halhatatlan Atya;³² π̄ϣαρπ π̄ωτ – az Első Atya;³³ πωτ π̄πογαίηε – a Fények Atya;³⁴ π̄ηαδ πωτ π̄πογαίηε – a Fények Nagy Atya;³⁵ π̄ϣαρπ π̄ωτ – az Első Atya.
 Görög: ὁ ἀγαθὸς πατήρ – a Jó Atya;³⁶ πατήρ – Atya; ὁ τετραπρόσωπος πατήρ τοῦ μεγέθους – a Nagyság Négyarcú Atya;³⁷ πολυύμνητε πάτερ – Sokat dicsért Atya;³⁸ πάτερ ἀπόκρυφε – Rejtett Atya.³⁹
 Latin: *Bonus Pater* – a Jó Atya;⁴⁰ *Benignus Pater* – Jóságos Atya;⁴¹ *Pater ingenuitus* – Születetlen Atya;⁴²
 Szír: *abā d-rabbūtā* – a Nagyság Atya;⁴³

20 BRYDER 1985: 138.

21 *Kephalaia* 35,8 (GARDNER 1996: 39); *Zsoltárkönyv* 60,30 (Allberry 1938: 60).

22 *al-Fihrist* (FLÜGEL 1862/1969: 50,11; 52,13; DODGE 1970: 774).

23 *al-Fihrist* (FLÜGEL 1862/1969: 58,12; DODGE 1970: 781); Ibn al-Murtadā: *Kitāb al-bahr az-zahhār* 57b. (KESSLER 1889: 349).

24 M 7984 II R ii (ANDREAS-HENNING 1932: 179, 181).

25 M 730 R i (BOYCE 1975: ah); M 42 V i (ANDREAS-HENNING 1934: 852); M 2 II V i (COLDITZ 2000: 275).

26 M 229 R i (RECK 1992: 345; COLDITZ 2000: 280).

27 M 500f (COLDITZ 2000: 272, 381).

28 M 500f (COLDITZ 2000: 272, 381).

29 M 40 R (BOYCE 1975: af).

30 T II D 171 R (LE COQ 1912: 25).

31 Például *Kephalaia* 34,21; 49,15; 103,31 (GARDNER 1996: 38; 54; 107); *Zsoltárkönyv* 50,30; 191,13 (ALLBERRY 1938: 50; 191).

32 *Zsoltárkönyv* I. (Chester Beatty Könyvtár kopt kéziratok III: 161; GIVERSEN 1988: 271).

33 *Kephalaia* 35,1–5. (GARDNER 1996: 39).

34 *Zsoltárkönyv* 85,13; 144,15; 198,23; 199,16 (ALLBERRY 1938: 85; 144; 198; 199).

35 *Kephalaia* 40,11; 43,27 (GARDNER 1996: 45; 49).

36 *Acta Archelai, versio Graeca* VII.3 (BEESON 1906: 10).

37 *Capita VII contra Manichaeos* 3,59–60; HHF 1461C/D (LIEU 1994: 236–237).

38 P. Kell. Gr. 92: 1–2 (GARDNER 1996: 137).

39 P. Kell. Gr. 92: 45 (GARDNER 1996: 139). Egy görög nyelvű, egyesek által manicheusnak, mások szerint inkább kereszténynek tekinthető szövegben található egyéb elnevezésekről lásd JENKINS 1995; KHOSROYEV 2005.

40 *Acta Archelai, versio Latina* VII.3 (BEESON 1906: 10).

41 *Acta Archelai, versio Latina* VIII.2 (BEESON 1906: 11).

42 *Contra Felicem* I.18.

43 *Liber Scholiorum* 1. (POGNON 1898–99: 127; JACKSON 19652: 223).

Középperzsa: *pyd 'y wzrgyh* [*pid ī wuzurgīh*] – a Nagyság Atyja;⁴⁴

Párthus: *pydr* [*pidar*] – Atya;⁴⁵ *pydr wzrgyft* [*pidar wuzurgīft*] – a Nagyság Atyja;⁴⁶ *pydr 'y wzrgyft* [*pidar ī wuzurgīft*] – A Nagyság Atyja;⁴⁷ *pydr wzrg* [*pidar wuzurg*] – a Nagy Atya; *pydr rušn* [*pidar rōšn*] – Fény-Atya;⁴⁸ *pydr hsyng* [*pidar hasēnag*] – Eredendő Atya;⁴⁹

Ujgur: *yarliqančuči qanamaz* – Irgalmas Atyánk.⁵⁰

A táblázatok összevetéséből kitűnik, hogy néhány esetben akár egymástól igen távoli hagyományokban is találhatók rendkívül pontos egyezések.

PONTOS MEGFELELÉSEK

(<i>Guāng</i>) <i>míng fū</i> (光)明父 =	Fényatya	= <i>pydr rušn</i> [<i>pidar rōšn</i>] (párthus)
<i>Guāngwáng</i> 光王 =	Fénykirály	= ⲡⲣⲱ ⲡⲓⲟⲩⲁⲓⲛⲉ (kopt)
<i>Cífū</i> 慈父 =	Iralmas, Jóságos Atya	= <i>yarliqančuči qanamaz</i> (ujgur)
<i>Cífū</i> 慈父 =	Iralmas, Jóságos Atya	= <i>Bonus, Benignus Pater</i> (latin)
<i>Míngzhǔ</i> 明主 =	a Fény Ura	= <i>rušn q'w</i> [<i>rōšn kaw</i>] (párthus)

Annak ellenére, hogy a Nagyság Atyjának különböző, nem-kínai neveiben gyakran jelenik meg a kínai forrásokban is szereplő 'király' (6), 'úr' (5) vagy 'atya' (13) elnevezés, a kínai szövegekben leggyakoribb (18) 'tiszteltje' szót tartalmazó titulusnak nem-kínai megfelelője alapvetően nincsen. A következőkben ezt jelenséget, továbbá a leggyakoribb elnevezést, a 'Fény Tiszteltje' elnevezést vizsgálom.

2. A Tisztelt

A kérdés megoldásához közelebb kerülhetünk, ha a különböző kifejezésekben szereplő egyik állandó elemet, a 'fényt' vizsgáljuk meg:

FÉNY

(GUĀNG)MÍNG (光)明

明尊; 无上明尊; 明界无上明尊; 无上光明王; 最上光王; 明界常明主; 常活明尊父; 光明大慈父;

(光)明父; 明宗 祖 [= Σ24]

Középperzsa: *b'ryst 'y rušn* [*bārist ī rōšn*] – a Legmagasabb Fény;⁵¹

Párthus: *pydr rušn* [*pidar rōšn*] – Fény-Atya;⁵² *rušn q'w* [*rōšn kaw*] – a Fény Ura;⁵³ *š'h 'y rušn'n* [*šāh ī rōšnān*] – a Fények Királya;

⁴⁴ M 5750 R ii (SUNDERMANN 1992: 316–317); MIK III 8259 V ii 18 (GULÁCSI 2001: 223).

⁴⁵ T III D III 267,5 (ANDREAS–HENNING 1934: 868).

⁴⁶ M 5860 I (RECK 2004: 128).

⁴⁷ M 756a V (COLDITZ 2000: 283); M 5860 I V i (RECK 2004: 128).

⁴⁸ M 730 (BOYCE 1975: ah); M 284a V i (RECK 2004: 298).

⁴⁹ M 33 II R ii (ANDREAS–HENNING 1934: 877).

⁵⁰ T II D 173a R (LE COQ 1912: 10).

⁵¹ M 98 I (BOYCE 1975: y).

⁵² M 730 (BOYCE 1975: ah).

⁵³ M 40 R (BOYCE 1975: af).

Kopt:	ⲡⲣⲟ ⲡⲡⲟⲩⲁⲓⲛⲉ – a Fények Királya; ⁵⁴ ⲡⲡⲁⲟ ⲡⲓⲱⲧ ⲡⲡⲟⲩⲁⲓⲛⲉ – a Fények Nagy Királya; ⁵⁵
Ujgur:	<i>yaruq ilänmäk</i> – a Fény Ura;
Latin:	<i>deus lucis</i> – a Fény Istene; ⁵⁶
Arab:	<i>maliku jināni-’n-nūri</i> – a Fénybirodalom Királya; ⁵⁷ <i>maliku ’alm-’n-nūri</i> – a Fény Birodalmának Királya. ⁵⁸

A fenti kifejezésekből egyfajta statisztikát készítve a következő eredményre juthatunk:

A 'FÉNY' szót szerepeltető kifejezések

kínai	nem-kínai
明 (Fény) — 尊 (Tisztelt) = 16	KIRÁLY, ÚR: párthus, kopt, ujgur, arab
明 (Fény) — 王 (Király) = 3	ISTEN: latin
明 (Fény) — 主 (Úr) = 1	LEGNAGYOBB: középperzsa
明 (Fény) — 父 (Atya) = 4	ATYA: kopt, párthus
明 (Fény) — 宗祖 (Ős) = 1	

Míg a nem-kínai forrásokban a Nagyság Atyjával mint Fénnyel kapcsolatban egyértelműen a szinonimáknak tekinthető király és úr szavak szerepelnek, addig a kínai szövegekben az ennek megfelelő nagyságrenddel megjelenő kifejezés egyértelműen a Tisztelt (*zūn* 尊). Amennyiben tehát megállapítható, hogy a kínaira fordított manicheus szövegek terminológiája analógiába állítható az eredeti, nem-kínai szövegek szóhasználatával, úgy a fenti összehasonlításból elméletileg az következik, hogy a *zūn* 尊 alapvetően 'királyt', 'urat' jelent, esetleg egy kissé módosított (például szellemibb) értelemben. Ezen megállapítás újdonsága abban áll, hogy a szó hagyományosan a 'tisztelni, tiszteletteljes, tisztelt, tiszteletreméltó, magas(rangú), idősebb' jelentéssel bír, és a buddhizmus térhódítása előtt alapvetően nem rendelkezett az 'úr', 'király' jelentéssel, habár ez a jelentés természetesen összhangba hozható ezen hagyományos jelentéseivel. A kérdés az, hogy találunk-e példát erre az egyébként nem nyilvánvaló azonosításra magán a kínai nyelvű manicheus hagyományon belül.

A Nagyság Atyja egyik állandó attribútumának számít a Tizenkét Aeon, melyek absztrakt erkölcsi értékeket és fogalmakat képviselnek. A Tizenkét Aeon közül a legelső a különböző nyelvű manicheus szövegekben a 'Királyság', az 'Uralom'.⁵⁹

Szír: *malkutā* (Királyság)⁶⁰

Középperzsa: *šhry'ryh* [šahriyārīh] (Uralom),⁶¹

Párthus: *šhrd'ryft* [šahradārīft] (Uralom)⁶²

⁵⁴ *Kephalaia* 35,8 (GARDNER 1996: 39); *Zsoltárkönyv* 60,30 (ALLBERRY 1938: 60).

⁵⁵ *Kephalaia* 40,11; 43,27 (GARDNER 1996: 45; 49).

⁵⁶ Augustinus: *Contra Iulianum* 186. (HARRISON–BEDUHN 2001: 136).

⁵⁷ *al-Fihrist* (FLÜGEL 1862/1969: 50,11; 52,13; DODGE 1970: 774).

⁵⁸ *al-Fihrist* (FLÜGEL 1862/1969: 58,12; DODGE 1970: 781); Ibn al-Murtadā: *Kitāb al-bahr az-zahhār* 57b. (KESSLER 1889: 349).

⁵⁹ Vö. WALDSCHMIDT–LENTZ 1933: 533.

⁶⁰ *Liber Scholiorum* (POGNON 1898–99: 129; JACKSON 19652: 241).

⁶¹ M 28 II V ii (BOYCE 1975: bu).

⁶² M 14 V 8 (BOYCE 1975: bz).

Szogd: 'xšywnky'kh (Királyság)⁶³

Ujgur: il[ä]nmäk ärksinmäk (yaruq) ([a Fény] Uralma)⁶⁴

A Tizenkét Aeon részletes felsorolása összesen öt helyen maradt fenn a kínai manicheus szövegekben, ezek közül két lista a *Traktátusban* (Tr18, Tr19), három pedig a *Himnusz-tekercsben* (H165–167, H169–171, H174–175) található.

A TIZENKÉT AEON KÜLÖNBÖZŐ ELNEVEZÉSEI
(AZ ELSŐ ELEM KIEMELVE ÉS LEFORDÍTVA)

Tr18/221–225.

1. Dàwáng 大王
(a Nagy Király)

2. Zhìhuì 智惠
3. Chángshèng 常勝
4. Huānxǐ 歡喜
5. Qínxiū 勤修
6. Píngděng 平等
7. Xìnxīn 信心
8. Rěnrǔ 忍辱
9. Zhíyì 直意
10. Gōngdé 功德
11. Qíxīn yīděng 齊心一等
12. Nèiwài jùnmíng 內外俱明

Tr19/231–301.

1. Dàwáng 大王
(a Nagy Király)

2. Zhìhuì 智惠
3. Chángshèng 常勝
4. Huānxǐ 歡喜
5. Qínxiū 勤修
6. Zhēnshí 真實
7. Xìnxīn 信心
8. Rěnrǔ 忍辱
9. Zhíyì 直意
10. Gōngdé 功德
11. Qíxīn yīděng 齊心一等
12. Nèiwài jùnmíng 內外俱明

H165–167.

1. Míngzūn 明尊
(a Fény Tiszteltje)

2. Zhìhuì 智惠
3. Chángshèng 常勝
4. Huānxǐ 歡喜
5. Qínxiū 勤修
6. Zhēnshí 真實
7. Xìnxīn 信心
8. Rěnrǔ 忍辱
9. Zhíyì 直意
10. Gōngdé 功德
11. Qíxīn héhé 齊心和合
12. Nèiwài jùnmíng 內外俱明

H169–171. (az analóg emanációkkal)

1. Wúshàng guāngmíng wáng 無上光明王
(Felülmúlhatatlan Fénykirály)

2. Zhìhuì Shànmǔfó 智惠善母佛
3. Chángshèng Xiānyìfó 常勝先意佛
4. Huānxǐ Wǔmíngfó 歡喜五明佛
5. Qínxiū Lè míngfó 勤修樂明佛
6. Zhēnshí Zàoxiàngfó 真實造相佛
7. Xìnxīn Jìngfēngfó 信心淨風佛
8. Rěnrǔ Rìguāngfó 忍辱日光佛
9. Zhíyì Lúshènnà 直意盧舍那
10. Zhī'ēn Yìshùfó 知恩夷數佛

H174–175.

1. Wúshàng guāngmíng wáng 無上光明王
(Felülmúlhatatlan Fénykirály)

2. Zhìhuì 智惠
3. Chángshèng 常勝
4. Wǔmíng yuán huānxǐ 五明元歡喜
5. Qínxiū 勤心
6. Zàoxiàng héng Zhēnshí 造相恒真實
7. Xìnxīn 信心
8. Rěnrǔ zhèn guāngmíng 忍辱鎮光明
9. Yíyì 宜意
10. Zhī'ēn chénggōng dé 知恩成功德

⁶³ M 18221 (= TM 389b) (SUNDERMANN 1981: 50).

⁶⁴ T II D 119 V 9 (LE COQ 1922: 16).

11. *Qíxīn Diànguāngfó* 齊心電光佛11. *Héhé qíxīn* 和合齊心12. *Zhuāngyán Huìmíngfó* 莊嚴惠明佛12. *Yì Huìmíng* 益惠明

Miközben kimutatható, hogy a legtöbb elem lényegében azonos vagy viszonylag könnyen levezethető módon megfeleltethető egymásnak, addig a tizenkettes listának éppen az első tagja az, amely egy érdekes eltérést is tartalmaz. Egyetlen esetet leszámítva az összes elnevezésben a *wáng* 王 (király, királyság) szó szerepel, a *Himnusz-tekercs* 165. versszakában viszont éppen az általunk vizsgált *zūn* 尊 szó.

Tr18/221. *Dàwáng* 大王 = Nagy KirályTr19/231. *Dàwáng* 大王 = Nagy KirályH165–167. *Míngzūn* 明尊 = Fény TiszteltjeH169–171. *Wúshàng Guāngmíng Wáng* 无上光明王 = Felülmúlhatatlan FénykirályH174–175. *Wúshàng Guāngmíng Wáng* 无上光明王 = Felülmúlhatatlan Fénykirály

Amennyiben feltételezzük, hogy a Tizenkét Aeon többi eleméhez hasonlóan a különféle verziók itt is jól megfeleltethetők egymásnak, ebből az következik, hogy a Tisztelt valójában a Nagy Király (*dàwáng*), illetve a Felülmúlhatatlan Király (*wúshàng wáng*) kifejezéseknek felel meg.

Zūn 尊 (H165) = *Dàwáng* 大王 (Tr18/221, Tr19/231)*Zūn* 尊 (H165) = *Wúshàng ... Wáng* 无上...王 (H169, H174)→ *Zūn* 尊 = Nagy / Felülmúlhatatlan Király

Habár a Tizenkét Aeon csak mintegy körbeveszi a Nagyság Atyját, valójában egy-egy eleme a manicheus pantheon egy-egy tagjának is megfelel: az első elem (mint fent láttuk) éppen a Nagyság Atyját jelöli. Ez mind a kínai (H169–171), mind a nem-kínai listákban pontosan megjelenik: pl. középperzsa „Legmagasabb Atya” [*lyzd bwrzyst*];⁶⁵ ujjgur „Zurwān isten” [*āzrua tājri*].⁶⁶ Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy két esetben a *Himnusz-tekercs* (H47; H223), egyszer pedig a *Traktátus* (Tr12/134) együtt említi a *wúshàng* 无上 („felülmúlhatatlan”) és a *zūn* 尊 („tisztelt”) szavakat, ami arra enged következtetni, hogy inkább a „nagy király” jelentés asszociálható a *zūn* 尊 szóhoz. Ezt a feltételezést erősíti meg az a tény, hogy a nagy (*dà* 大) és a Fenség (*zūn* 尊) soha nem fordul elő együtt a kínai manicheus szövegekben, míg az előbbi az Úr (*zhǔ* 主) szóval kétszer is megjelenik (H388, H357).

Ez a jelentésmódosulás valószínűleg nem a manicheus szövegek sajátja, hanem minden bizonnyal ennek is van buddhista gyökere. A kínaiul Világ Tiszteltjének (*Shìzūn* 世尊) fordított szónak több szanszkrit megfelelőjét is meg szokták adni, általában ilyennek tekintik a *bhagavan* („Magasztos”), a *lokajyeṣṭha* („a világ rangidőse, legkiválóbb a világon”)⁶⁷ és a *lokanātha* („a világ(ok) ura”) kifejezéseket. Érdekességképpen megjegyezhető, hogy szigorú értelemben

⁶⁵ IB 4974 (BOYCE 1975: cb); M 798a R ii – V ii (BOYCE 1975: cc); M 738 (BOYCE 1975: cd); GHARIB 2000: 263–264.

⁶⁶ Pelliot Chinois 3049: 4–15. (HAMILTON 1986: 38).

⁶⁷ MONIER-WILLIAMS 2002: 426, 906 alapján.

egyik sem felel meg a kínai kifejezésnek, legközelebb hozzá a *lokajyeṣṭha* áll.⁶⁸ Ugyanakkor a kínai buddhista szövegek egyértelműen a *bhagavan* (bójiāfān [bakgʰabuam] 薄伽梵,⁶⁹ *pójiāpó* [bagʰaga] 婆伽婆⁷⁰) vagy a *lokanātha* (lùjiānàjiā [lɔʰgʰanaʰgʰa] 路伽那伽,⁷¹ *lùjiānātā* [lɔʰgʰanaʰtʰa] 路伽那他⁷²) szavakat adják meg átírásban,⁷³ amikor a *Shìzūn* 世尊 terminust definiálják. Feltételezésem szerint szemantikailag már a buddhista összefüggésben is „egybeíródik” a tisztetreméltó, rangidős (*jyeṣṭha*) és az úr, uralkodó (*nātha*) jelentése.

Természetesen korábban és ezúttal sem egy tudatosan megkonstruált szemantikai mezőről van szó, hanem pusztán arról, hogy a korábbi jelentés („tisztelni”, „tiszteletteljes”) a fordítások hatására bizonyos szempontból kis mértékben megváltozik.⁷⁴

Mindezek alapján tehát jogosnak tűnik, hogy a *zūn* 尊 szót Nagy Királynak vagy Fenségnek fordítsuk. Amennyiben a Fenség szó tartalmaz egy finom utalást a nagyságra, úgy ez jobban megmagyarázná azt a tényt is, hogy míg a nem-kínai forrásokban a Fénybirodalom urával kapcsolatban rendszeresen említik a nagyságot (szír – *rabbūtā*; középperzsa – *wzrgyh* [wuzurgīh]; pártus – *wzrgyft* [wuzurgift], *wzrg* [wuzurg]; uigur – *uluy*; kopt – πηλεδ; görög – (πατέρ) τοῦ μεγέθους), addig a kínai szövegben alig találunk erre példát.

Ez a megfeleltetés ugyanakkor még nem ad kielégítő magyarázatot arra a tényre, hogy a *Míngzūn* 明尊 (a Fény Tiszteltje, Fényfenség) sajátos szókapcsolata miért szerepel ilyen domináns módon a kínai nyelvű manicheus szövegekben.

3. A Fény Fensége (*Míngzūn* 明尊)

Első megközelítésben a Tang-kor vallási terminológiájában kutatva, a *Míngzūn* 明尊 kifejezésre három kézenfekvő analógia adódik:

1. Nesztoriánus *Tiānzūn* 天尊 = az Ég Tiszteltje⁷⁵
2. Taoista [*Lingbao* hagyomány]: *Yuánshǐ Tiānzūn* (元始)天尊 = (az Eredendő Kezdet) Égi Tiszteltje⁷⁶
3. Buddhista [általános]: *Shìzūn* 世尊 = a Világ Tiszteltje

68 Erre egy ismert példa lehet a „jeṭṭho’ham asmi lokassa” („Én vagyok a legkiválóbb [a legjobb, a legelső, az elsőszülött] a világon.”) kijelentés (*Mahāpadānasutta* 33, Dīgha Nikāya II.14), melynek később a kínai hagyományban sokszor előforduló megfelelője „az Égben és az Ég alatt egyedül én vagyok tisztetreméltó 天上天下唯我獨尊” (pl. magával az elbeszéléssel együtt: *Fozu tongji* 佛祖統紀 T49, 2035: p0325c). Az „Égben és az Ég alatt” kitétel nyilván a páli *lokassa* („világon”) kifejezéssel párhuzamos. A *zūn* 尊 szó egyébként valószínűleg a Páli Kánonban szereplő háromszoros kijelentés (aggo ’ham asmi lokassa, jeṭṭho ’ham asmi lokassa, seṭṭho ’ham asmi lokassa”) három szava (agga, jeṭṭha, seṭṭha) mintegy összevont alakjának is tekinthető, de a három között mindeképpen szerepel a szanszkrit *jyeṣṭha* páli megfelelője (jeṭṭha).

69 *Renwang huguo banruo jing shu* 仁王護國般若經疏, T 33, 1705: 0284b.

70 *Yiqie jing yinyi* 一切經音義, T 54, 2128: 00479c; *Fenbie gongde lun* 分別功德論, T 25, 1507: 0035b.

71 *Renwang banruo jingshu* 仁王般若經疏, T 33, 1707: 0322a.

72 *Daban niepan jingshu* 大般涅槃經疏, T 38, 1767: 0145c.

73 Szögletes zárójelben a Tang-kori rekonstruált kiejtést adom meg PULLEYBLANK (1991) alapján.

74 Ezt a hipotézist támasztja alá egy korábbi tanulmányban megfogalmazott felvetés, amely Mānival kapcsolatban elemzi a *zūn* 尊 szót (*Mángnǐ zūn* 忙你尊), és arra következtet, hogy ez Mānival összefüggésben a szír Mār („Úr”) szónak felel meg (KÓSA 2007: 57–58).

75 BRYDER 1985: 88.

76 BRYDER 1985: 87.

Annak ellenére, hogy mindezek a kifejezések látszólag nagyon jó analógiák a Fény Tiszteltje elnevezésre, továbbá a kínai manicheus terminológia kialakulása idejére (i.sz. 7–8. sz.) a fenti kifejezések már ismertek voltak Kínában, tehát történetileg is alátámasztható lenne egy ilyen típusú analógia kialakulása, mégis számos ellenérv hozható fel egy ilyen típusú hatással kapcsolatban.

Az első lehetőséget az teszi valószínűtlenné, hogy közvetlen nesztoriánus befolyást lényegében nem fedezhetünk fel semmilyen kínai nyelvű manicheus szövegben, így nem tűnik plauzibilisnek, hogy egy ilyen hatás éppen a manicheus pantheon legfontosabb alakjánál jelenjen meg. A taoista „kölcsonzés” ellen az szól, hogy míg a *Kompendiumban* valóban találhatók taoista elemek, addig a *Míngzūn* kifejezést leggyakrabban felvonultató *Himnusz-tekercsben* alig.

Legegyszerűbb és legvalószínűbb forrásnak a harmadik, buddhista kifejezés tűnik. A *Shìzūn* 世尊 kifejezés mint analógia-forrás ellen azonban véleményem szerint szintén több érv szól: 1. a kifejezés elsősorban Buddhára, konkrétan a történeti Buddhára vonatkozik, így aligha lehet jó analógiája a manicheus elgondolás szerint minden küldöttet (így Buddhát is) megbízó Fényfenségnek, aki tehát messze felette áll minden küldöttjének. 2. Mindenképpen ellentmondásosnak tűnik, hogy amennyiben a *Shìzūn* 世尊 analógiájára képezték volna a *Míngzūn* 明尊 kifejezést, úgy a *shì* 世 (világ) és a *míng* 明 (Fény) szavak kerülnek egymással párhuzamba, mely kifejezések a manicheus gondolkodás alapján éppen egymás ellentéteinek számítanak (a világ ugyanis elsősorban, bár nem kizárólagosan a Sötétség Birodalmának terméke).

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a taoista és a nesztoriánus hatás annak csekélyége, a buddhista befolyás pedig annak tartalma miatt tekinthető valószínűtlenné. Amennyiben tehát analógiát keresünk a kifejezéshez, ennek forrásaként egy olyan kifejezést érdemes keresnünk, amely buddhista eredetű, de amelynek első előtagja „égi”, és nem „földi” természetű. Véleményem szerint ezen kritériumoknak viszonylag jól megfelel *Tiānzūn* 天尊 összetétel, de ezúttal nem a nesztoriánus vagy a taoista, hanem a buddhista értelemben: „dévák között a legtiszteltebb”.⁷⁷ Ez a szóösszetétel három szempontból is kielégíti a keresett eredeti forrást:

1. A kínai nyelvű manicheus szövegekben valóban erőteljesen tetten érhető buddhista hatás egyik példája lenne.

2. A két kifejezés első tagja valóban tartalmi analógiában áll egymással, mégpedig a manicheus koncepciók szerint is (Ég – Fény).

3. Az ‘istenek (dévák) között a legtiszteltebb’ jelentés kiválóan visszaadja a Nagyság Atyjának a manicheus pantheonban betöltött helyét: minden isteni alak valójában a Nagyság Atyjától származik, belőle vezethető le és hozzá tér vissza.

Mindez tehát az összetétel analógiájának egyik lehetséges forrására vonatkozik, ugyanakkor továbbra is kérdéses, mi az oka annak, hogy a Tang-kori manicheusok ilyen mértékben preferálták a Fényfenség (*míngzūn* 明尊) kifejezést az egyébként sokkal logikusabb és sokkal kézenfekvőbb Fénykirállyal (*míngwáng* 明王) szemben. Ezzel kapcsolatban mindössze néhány hipotézist fogalmaznék meg, melyek egyike vagy másika – valószínűleg történetileg kideríthetetlen módon – hozzájárulhatott a szóösszetétel népszerűségéhez. Hangsúlyozni kell természetesen, hogy – akárcsak a korábbi gondolatmenetben – ezúttal sem lehet egyértelmű bizonyítékokat

⁷⁷ A taoista használat egyébként valószínűleg szintén buddhista gyökerű.

találni a folyamatra, pusztán valószínűsíthetünk bizonyos okokat. Ahogy a manicheus terminológiában általában, úgy ebben az esetben sem lehet kizárni, hogy egy ún. „többszörösen motivált” szóösszetételről van szó, tehát nem elképzelhetetlen, hogy az alábbi okok közül akár több is hozzájárulhatott a kifejezés népszerűségéhez.

1. A *wáng* 王 szó a hagyományos kínai gondolkodásban erősen kapcsolódik a konkrét királyok által gyakorolt uralkodáshoz, míg a Nagyság Atyja természetesen kizárólag szellemi értelemben uralkodik. A szó ugyanakkor buddhista kontextusban már valamelyest elemelkedett a földi síktól, így amikor a manicheus szövegek mégis használják a kifejezést, akkor minden esetben egy buddhista jelzővel bővítik ki (felülmúlhatatlan [*wúshàng* 无上, *zuìshàng* 最上 = *anuttara*]; nirvána [*nièpán* 涅槃]) vagy – más szövegösszefüggésben – egyszerűen egy már meglévő buddhista kifejezést használnak (dharma-király [*fǎwáng* 法王], Orvoskirály [*Yúwáng* 醫王], Yama [*Píngděngwáng* 平等王]). Mindezzel elkerülik, hogy az elnevezés bármilyen értelemben is világi konnotációval rendelkezzen.

2. Mint korábban már említettem, a király(ság) kifejezés a Tizenkét Aeon első tagjaként Nagy Királyként, illetve Felülmúlhatatlan Fénykirályként jelenik meg, ugyanakkor magát a Tizenkét Aeont is királyoknak tartották (*shí'èr wáng* 十二光王 – Tizenkét Fénykirály [H357; H389]; *shí'èr míngwáng* 十二明王 – Tizenkét Fénykirály [T20/310]; *shí'èr chángzhù bǎo guāngwáng* 十二常住寶光王 – Tizenkét Örök Kincsteli Fénykirály [H122]). Elképzelhető, hogy a Nagyság Atyját „szolgaként” körülvevő Tizenkét Aeon királyi elnevezése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy magát az Urat, a „királyok királyát” ne ugyanazzal a szóval illessék.

3. Habár a manicheus kozmogónia ontológiailag két princípiumot ismer el, ezeket pusztán örökkévalóságukat tekintve tartja egyenrangúaknak, de lényegüket tekintve nem. A Sötétség Birodalmának urát Kínában a buddhizmusból kölcsönzött szóval (*Mówáng* 魔王 [H37, H90, H100, H118, H189, H225, H275]) illették, így annak érdekében, hogy a két birodalom ura ne kerüljön azonos szintre, az egyiket alapvetően „csak” királynak, míg a másikat „nagy királynak”, „Fenségnek” nevezhették. Érdekességgéppen érdemes megjegyezni, hogy egyetlen esetben megtaláljuk a Démonok Fensége (*Mózhūn* 魔尊 [H221]) kifejezést is. Ez utóbbi kivételnél ugyanakkor érdemes megvizsgálni a kifejezés kontextusát is, hogy jobban megértsük, miért emelték itt „magasabb pozícióba” a máshol pusztán királyként szereplő alakot.

◀§221.▶ „Vannak közöttük hallgatók és segítők, / kik a törvénnyel akadályok nélkül békében élnek, / akik megmentik a kiválasztottakat, az ostobákat megtörik, / a Démonok Fenségét elpusztítják s legyőzik, s megörvendeztetik a tiszták seregét!”
1275b09–10: 其有聽眾相助入，與法齊安無障礙。/ 救拔證者破昏徒，摧伏魔尊悅淨眾。

A himnusz ezen versszaka egyértelműen a démonok urának legyőzéséről szól, így elképzelhető, hogy a himnusz fordítói úgy vélték, a magasabb trónon („Fenség”) ülő uralkodó legyőzését jelentősebb sikernek lehet elkönyvelni.

4. A *zūn* 尊 kifejezés „tiszteltteljes” jelentésével összefüggésben egyben az ősök, például az apa tiszteleti címe is lehet, míg a király szó ennek kifejezésére nem alkalmas. A Nagyság Atyja valójában minden, a Fénybirodalomból származó isteni alak őse, erre utal egyébként az Atya (*fù* 父) szó gyakori használata és ez jelenik meg a Fény Őse (*Míng zōngzǔ* 明宗祖 [H226]), illetve az Eredendő Ős (*Běn zōngzǔ* 本宗祖 [H245]) elnevezésekben is. Ezt erősíti meg továbbá

az Örökké Élő Fénytisztelt Atya (*Chánghuó míngzūn fù* 常活明尊父 [H223]) kifejezés, ahol tehát a tiszteletreméltó (fenséges) és az atya együtt szerepel.

5. Végezetül, a hipotéziseken belül is pusztán megkockáztatok egy lehetséges fonetikai mótvumot: a kínai nyelvű manicheus terminológia kialakulására minden bizonnyal a párthus, a szogd és az ujjur nyelvű szövegek gyakorolták a legnagyobb hatást. A Nagyság Atyjának sokféle elnevezése között szerepel Zurwān istené is, akit a párthusban *Zrw'n*-ként [*Zurwān*], a szogdban *Zrw'(byyy)*-ként, az ujjurban pedig *Āzrua (tāyri)*-ként tartanak számon,⁷⁸ a Fenség (*zūn* 尊) szó Tang-korabeli rekonstruált kiejtése pedig nem áll messze a párthus alaktól (*tswən* ≈ *Zurwān*).⁷⁹

Összefoglalás

A Nagyság Atyjának sokféle kínai elnevezése között számos esetben találunk a nem-kínai forrásoknak pontosan vagy hozzávetőlegesen megfelelő elnevezést (király, úr, atya), míg a Fenség, illetve a Fényfenség esetében ez a közvetlen analógiába állítás első megközelítésben kevésbé magyarázható. Tanulmányomban a manicheizmuson belüli érvekre (a Tizenkét Aeon elnevezéseire) támaszkodva igyekeztem kimutatni, hogy a kínai Tisztelt (*zūn* 尊) szó a manicheus kontextusban megfeleltethető a Nagy Király, Felülmúlhatatlan Király elnevezéseknek, és így mindenképpen rendelkezik nem-kínai analógiákkal is.

Míg a Fényfenség (*Míngzūn* 明尊) elnevezés elméletileg levezethető a buddhista Világ Tiszteltje (*Shìzūn* 世尊), vagy egyéb (nesztoriánus, illetve taoista) kifejezésekből, addig a fenti gondolatmenet mellett érvel, hogy sem nesztoriánus, sem taoista hatást nem feltételezhetünk a koncepció kialakulásának folyamatában. Ugyanakkor három szempontból is jó analógiának tűnik a buddhista *Tiānzūn* 天尊 („dévák között a legtiszteltebb”) szóösszetétel. További öt hipotézist fogalmaztam azzal kapcsolatban, hogy a Tang-kori manicheusok miért használhatták éppen a Fényfenség kifejezést ilyen gyakran, és miért preferálták ezt a ‘király’ (*wáng* 王) szóval szemben.

A fenti vizsgálódás arra tett kísérletet, hogy egy új kifejezés létrejöttét a korábbi elképzelésekhez képest jóval komplexebb és bonyolultabb folyamatként mutassa be. Ezek során a fordítók innovatív módon hoztak létre bizonyos, később gyakran használt kifejezéseket, melyeket nagy valószínűséggel „többszörösen motivált” szóösszetételekként értelmezhetünk.

Irodalom:

- ALLBERRY (1938): Allberry, Charles R. C.: A Manichaean Psalm-Book. Part II (Manichaean Manuscripts in the Chester Beatty Collection. Volume II.), W. Kohlhammer, Stuttgart.
- ANDREAS-HENNING (1932): Andreas, F. C. – Henning, Walter B.: Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. Aus dem Nachlass herausgegeben von W. Henning. I. In: SITZUNGSBERICHTE DER (KÖNIGLICH) PREUSSISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN, PHILOSOPHISCH-HISTORISCHE KL. 1932: 173–222.

78 Vö. CHAVANNES-PELLIOT 1913: 46–47. n.2; TONGER-LOO 1994: 336, egyéb, nem publikált szövegekben szereplő

elnevezésekről lásd SUNDERMANN 1979: 124. n.139.
79 PULLEYBLANK 1991: 424.

- ANDREAS-HENNING (1934): Andreas, F. C. – Henning, Walter B.: *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*. Aus dem Nachlass herausgegeben von W. Henning. III. In: *SITZUNGSBERICHTE DER (KÖNIGLICH) PREUSSISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN, PHILOSOPHISCH-HISTORISCHE KL.* 1934: 846–912.
- ASMUSSEN (1965): Asmussen, Jes P.: *X^aästvānīft*. Studies in Manichaeism (*Acta Theologica Danica* 7.), Prostant apud Munksgaard, Kopenhagen.
- BEESON (1906). Beeson, Charles Henry (ed.): *Hegemonius*, *Acta Archelai*. (GCS 16.), J.C. Heinrichs, Leipzig.
- BENNETT (2001): Bennett, Byard: *Iuxta unum latus terra tenebrarum: The Division of Primal Space in Anti-Manichaean Writers' Description of the Manichaean Cosmogony*. In: Mirecki, Paul – BeDuhn, Jason (eds.): *Emerging from Darkness*. Studies in the Recovery of Manichaean Sources. Brill, Leiden – New York – Köln, 1987, 68–78.
- BOYCE (1975): Boyce, Mary: *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*. Texts with Notes. (*Acta Iranica* 3. sér., II, 9; *Textes and mémoires*.), Bibliothèque Pahlavi, Téhéran–Liège; E.J. Brill, Leiden.
- BRYDER (1985): Bryder, Peter: *The Chinese Transformation of Manichaeism. A Study of Chinese Manichaean Terminology*, Plus Ultra, Löberöd.
- BURKITT (1925): Burkitt, F. Crawford: *The Religion of the Manichees* (*Donnellan Lectures for 1924*.), Cambridge University Press, Cambridge.
- CHAVANNES-PELLIOT (1913): Chavannes, Édouard – Pelliot, Paul: *Un traité manichéen retrouvé en Chine*, Imprimerie Nationale, Paris.
- COLDITZ (2000): Colditz, Iris: *Sozialterminologie der iranischen Manichäer. Eine semantische Analyse im Vergleich zu den nichtmanichäischen iranischen Quellen*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- DODGE (1970): Dodge, Bayard: *The Fihrist of al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim culture*. 2nd vol. (*Records of Civilization; Sources and Studies* 83), Columbia Press, New York.
- FLÜGEL (1862/1969): Flügel, Gustav: *Mani, seine Lehre und seine Schriften. Ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus*. Aus dem Fihrist des Abū'l-faradsch Muhammad ben Ishāq al-Warrāḳ, bekannt unter dem Namen Ibn Abī Ja'kūb an-Nadīm, Biblio Verlag/Leipzig, Osnabrück.
- GARDNER (1995): Gardner, Iain: *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, E.J. Brill, Leiden.
- GARDNER (1996): Gardner, Iain: *Kellis Literary Texts*. Vol. 1 [with contr. Clackson, S. – Franzmann, M. – Worp, K. A.] (*Dakhleh Oasis Project Monograph* 4; *Oxbow Monograph* 69.), Oxbow Books, Oxford.
- GHARIB (2000): Gharib, Badri. *New Light on Two Words in the Sogdian Version of the Realm Light*. In: Emmerick, Ronald E. – Sundermann, Werner – Zieme, Peter (hrsg.): *Studia Manichaica*. IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus, Berlin, 14.–18. Juli 1997, Akademie Verlag, Berlin, 2000, 258–269.
- GIVERSEN (1988): Giversen, Søren (ed.): *The Manichaean Texts from the Chester Beatty Collection*. In: Bryder, Peter (ed.): *Manichaean Studies. Proceedings of the First International Conference on Manichaeism, August 5–9, 1987* (*Lund Studies in African and Asian Religions* 1.), Plus Ultra, Lund, 1988, 265–272.

- GULÁCSI (2001): Gulácsi Zsuzsanna: *Manichaean Art in Berlin Collections*. (Corpus Fontium Manichaeorum, Series Archaeologica et Iconographica 1.) Brepols, Turnhout.
- HAMILTON (1986): Hamilton, James R.: *Manuscripts ouïgours du ixe–xe siècle de Touen-houang*. Tome I, Peeters, Paris.
- HARRISON–BEDUHN (2001): Harrison, Geoffrey – BeDuhn, Jason: The Authenticity and Doctrine of (Ps.?) Mani's Letter to Menoch. In: Mirecki, Paul – BeDuhn, Jason (eds.) 2001. *The Light and the Darkness. Studies in Manichaeism and its World*, Brill, Leiden–Boston–Köln, 2001, 128–172.
- HEUSER (1998): Heuser, Manfred: The Manichaean Myth According to the Coptic Sources. In: Heuser, Manfred – Klimkeit, Hans-Joachim: *Studies in Manichaean Literature and Art* (Nag Hammadi and Manichaean Studies 46.), Brill, Leiden–Boston–Köln, 1998, 3–108.
- JACKSON (1965²): Jackson, A. V. Williams: *Researches in Manichaeism. With Special Reference to the Turfan Fragments*, AMS Press INC, New York. [1932¹]
- JENKINS (1995): Jenkins, R. Geoffrey: The Prayer of the Emanations in Greek from Kellis (T. Kellis 22). In: *LE MUSÉON* 108: 243–263.
- KESSLER (1889): Kessler, Konrad: *Mani. Forschungen über die manichäische Religion. Ein Beitrag zur vergleichenden Religionsgeschichte des Orients, I. Voruntersuchungen und Quellen*, Georg Reimer, Berlin.
- KHOSROYEV (2005): Khosroyev, Alexandr L.: Zu einem manichäischen (?) Gebet. In: Tongerloo, Alois van – Cirillo, Luigi: *Il manicheismo – nuove prospettive della ricerca. Quinto Congresso Internazionale di studi sul manicheismo, Napoli, 2–8 settembre 2001 – Atti*, Brepols, Turnhout, 2005, 203–222.
- KÓSA (2000): Kósa Gábor: A manicheizmus Kínában. In: Hamar Imre (szerk.): *Mítoszok és válaszok Kínában. (Sinológiai Műhely 1.)*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 90–122.
- KÓSA (2007): Kósa Gábor: Az ötödik buddha.” – Mānī buddhista címei (Buddho-Manichaica I.). In: *KERÉKNYOMOK* 2: 47–63.
- LE COQ (1912): Le Coq, Albert von: *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- LE COQ (1922): Le Coq, Albert von: *Türkischen Manichaica aus Chotscho. III*, Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- LIEU (1992³): Lieu, Samuel N. C.: *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey*. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 63.), J. C. B. Mohr, Tübingen. [1985¹, 1988²]
- LIEU (1994): Lieu, Samuel N. C.: An Early Byzantine Formula for the Renunciation of Manichaeism – The Capita VII Contra Manichaeos of <Zacharias of Mitylene>. In: *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East (Religions in the Graeco-Roman World 118.)*, Brill, Leiden–New York–Köln, 1994, 203–305.
- LIEU (1997): Lieu, Samuel N. C.: *Manichaeism in Early Byzantium: Some Observations*. In: Cirillo, Luigi – Tongerloo, Alois van (a cura di): *Atti del terzo congresso internazionale di studi „Manicheismo e Oriente Cristiano Antico”, Arcavata di Rende – Amantea, 31 agosto – 5 settembre 1993. (Manichaean Studies 3.)*, Brepols, Turnhout, 1997, 217–234.

- LINDT (1992): Lindt, Paul van: The names of Manichaeen mythological figures: a comparative study on terminology in the Coptic sources. (Studies in Oriental religions 26.), Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- MERKELBACH (1986): Merkelbach, Reinhold: Mani und sein Religionssystem, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- MONIER-WILLIAMS (2002): Monier-Williams, Monier: A Sanskrit-English Dictionary. Etymologically and Philologically Arranged With Special Reference to Cognate Indo-European Languages. [Searchable Digital Facsimile Edition], The Bhaktivedanta Book Trust.
- PEDERSEN (1996): Pedersen, Nils-Arne: Studies in the Sermon of the Great War, Aarhus University Press, Aarhus.
- POGNON (1898–99): Pognon, H.: Inscriptions mandaites des coupes de Khouabir. Texte, traduction et commentaire philologique, avec quatre appendices et un glossaire, H. Welter, Paris. [Repr. 1979. Amsterdam: Philo Press.]
- POLOTSKY (1934): Polotsky, Hans Jakob (ed.): Manichäische Homilien (Manichäische Handschriften der Sammlung A. Chester Beatty 1.), W. Kohlhammer, Stuttgart.
- PULLEYBLANK (1991): Pulleyblank, Edward G.: Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin, UBC Press, Vancouver.
- RECK (1992): Reck, Christiane: Ein weiteres parthischer Montagshymnus? In: ALTORIEN-TALISCHE FORSCHUNGEN 19: 342–349.
- RECK (2004): Reck, Christiane (ed.): Gesegnet sei dieser Tag. Manichäische Festtagshymnen. Edition der mittelpersischen und parthischen Sonntag-, Montag- und Bemahymnen, Brepols, Turnhout.
- REEVES (1992): Reeves, John C.: Jewish Lore in Manichaeen Cosmogony. Studies in the Book of Giants Traditions (Monographs of the Hebrew Union College 14.), Hebrew Union College Press, Cincinnati.
- SUNDERMANN (1973): Sundermann, Werner: Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer mit einigen Bemerkungen zu Motiven der Parabeltexte von Friedmann Geissler [Berliner Turfantexte IV], Akademie-Verlag, Berlin.
- SUNDERMANN (1979): Sundermann, Werner: Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. In: ALTORIENTALISCHE FORSCHUNGEN 6: 95–133.
- SUNDERMANN (1981): Sundermann, Werner: Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts (mit einem Appendix von Nicolas Sims-Williams) (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; Berliner Turfantexte XI.), Akademie-Verlag, Berlin.
- SUNDERMANN (1992): Sundermann, Werner: Iranische Kephalaia-texte? In: Wiessner, Gernot – Klimkeit, Hans-Joachim (eds.): Studia Manichaica. Internationaler Kongress zum Manichäismus. Bonn, 1989. aug. 6.–10, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992, 305–318.
- SUNDERMANN (1993): Sundermann, Werner: Cosmogony and Cosmology in Manichaeism. In: E. Yarshater et al. (ed.): Encyclopaedia Iranica VI. London–Costa Mesa, 1993, 310a–315b.
- TONGERLOO (1994): Tongerloo, Aloïs van: The Father of Greatness. In: Preissler, Holger – Seiwert, Hubert (eds.): Gnosisforschung und Religionsgeschichte. Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag, Diagonal-Verlag, Marburg, 1994, 329–342.

-
- VAJDA (1966): Vajda, Georges: Le témoignage d'al-Māturīdī sur la doctrine des Manichéens, des Daysānites et des Marcionites. In: ARABICA 13: 1–38, 113–128.
- WALDSCHMIDT–LENTZ (1933): Waldschmidt, Ernst – Lentz, Wolfgang 1933. Manichäische Dogmatik aus chinesischen und iranischen Texten. In: SITZUNGSBERICHTE DER (KÖNIGLICH) PREUSSISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN, PHILOSOPHISCH-HISTORISCHE KL. 1933: 480–607.